

על אידיאלים וערכים

שני מודלים של פעלתנות חיובית

א.

תמיד היה קשה להיות אידיאליסט.

האדם האידיאליסט איננו פוחד מקשיים; הקשיים הם אלה שיוצרים אצלו את המתח, את האתגר הגדול, את תחושת כובד הנטל שעליו לשאת; במובן מסוים הם אלה שמסייעים לו יותר מכל לחוש בכך שהוא עושה דבר משמעותי, שהוא אכן יוצא מחוג האגואיזם וצרות האופקים ופועל למען תיקון העולם ושינויו. העמידה שלו פְּקוּשִׁי מוכיחה לו את יושרו, את תום דרכו, את העובדה כי הוא עושה את הדבר הטוב, שהוא אינו נכנע לגחמות האישיות שלו ולהרגלים הנוחים, שהוא פועל מהמניע הנכון והראוי. האדם האידיאליסט לוקח את כל זעת אפיו, את כל העמל, הטורח והכוח שהשקיע במאמצים לשנות את פני המציאות ולתקן בה עניינים חשובים ודחופים שונים, ומעלה אותם קרבן לפני א-להים; אלה הם ערכיו לחיים רוויי משמעות וייעוד. ואמנם, ככלות הכל, הקושי הוא בלתי-נעים בהגדרה, אך רוחו ונחישותו של האידיאליסט איתנים לא להיכנע לו.

תנועות הנוער¹ נועדו לחנך את הנוער להיות אנשים אידיאליסטים, אנשים שמקדישים את עיקר חייהם ומרצם לתיקון ושיפור, למאבקים חברתיים ופוליטיים שונים בעלי השפעה על המציאות העולמית והלאומית; אנשים שלא מתפשרים על חיי בורגנות ונוחות אלא מוכנים למסור את נפשם למען היעדים שהציבו, למען הכלל. מתוך יצירת קבוצות גדולות של אנשים חדורי להט אידיאליסטי בעלי חזון משותף ואידיאלים מוסכמים, השינוי החברתי מתאפשר ונהיה למציאות. כך היה בציונות; בקומוניזם; בסוציאליזם; באיכות הסביבה; ולהבדיל, בנאציזם ובפאשיזם. ואכן, בחלק ניכר מתנועות חברתיות אלו תפסו תנועות הנוער משקל רב-משמעות.

אנו מוצאים בזמן האחרון (מזה כבר זמן ארוך) היחלשות של כל תנועות הנוער. הדבר מוסבר תמיד, בצדק, בהקשר של ההלך הפוסטמודרני שפושה בחברה; ועליו מודבקים גם תויות של חומרנות, אינדיבידואליזם, ריקנות, וכיו"ב. ואמנם, אכן יש בין כל הדברים הללו קשר, גם אם לרוב בסופו של טיעון הכל מתערבב ליאוש מקיף ולקיסור כללי אודות מצב הדור, ולתליית הכל באיזה שד פוסטמודרני כאילו שיש בדבר משום הסבר.

אנו, בבני עקיבא² בפרט ובציונות הדתית בכלל, מרגישים כשרידים אשר ה' קורא³ להילחם את מלחמת המצווה בחושך הכללי העוטף את העולם המערבי, ובכללו את החברה הישראלית, זה אשר מביא איתו תוצאות חמורות הרבה יותר מאשר ההחלטה של ילדים ונערים רבים לא ללכת לתנועות הנוער. בין אם נקרא לו בשמות שונים ובין אם לאו, בין אם נכליל את הכל ל"השקפה המערבית" או ל"הלך הפוסטמודרניסטי" ובין אם לאו, עומדת בעינה התחושה כי הסחף הרוחני של הזמן מוביל לכיוון הפוך מהמקום אליו אנו חותרים, ואנו נאבקים. אנו נאבקים באמצעות החינוך שלנו, באמצעות העמדת חניכים שחדורים באותה רוח לה חונכנו אנחנו, באמצעות העברת הלפיד הנוער מיד ליד, החדרת החזון וצריכה של האידיאלים בהם אנו מאמינים עמוק

¹ אני מוציא מהכלל את תנועות הצופיות למיניהם, שנצחו למטרה קצת שונה, אם כי גם מתוך מגמה של שינוי חברתי, ואין כאן מקום לדיון זה.

² אני מכתב על בני עקיבא מתוך נוחות, כיוון ששם גדלתי, אך הדברים תקפים פחות או יותר במידה שווה לכלל תנועות הנוער הדתיות. כך גם להלן לכל אורך המאמר.

³ יואל ג, ה. וראה עין איה ברכות ב, פרק תשיעי, פס' שמב – פיסקה בה נתקלתי מספר רב של פעמים במסגרת החינוך הבני-עקיבסטי שלי.

בלבבותיהם של ילדינו ונערינו, כדי שימשיכו את מאבקנו בחושך ובטומאה, בריק ובבורות, בספקנות ובאגוצנטריות, וימשיכו ויוסיפו ויחזקו את חתירתנו ומאמצינו להאיר את העולם (ולכל הפחות את הארץ והמדינה) במלכות ה', בצדק, באהבה, בתום, ברחמים, בגבורה, באמת, בצניעות, ביושר ובקדושה.

אך יש ואנו מרגישים הפסד מבית, והוא כואב עוד יותר. אינני מדבר כאן (ובכלל במאמר הזה) על חזרה בשאלה, שממדיה – מנקודת המבט בה אני ניצב – אינם כל כך משמעותיים, ועל כן היא אינה טורדת כל כך את מנוחתנו. אני ניגש אל הדברים יותר מנקודת המבט של תנועת הנוער. אני מדבר על התופעה הכואבת, שממדיה גדולים עד למאד, של עזיבת 'דרכה של התנועה', אם אפשר לומר כך. אנו מוצאים שחניכים רבים, משעזבו את המסגרת הסניפית וחצו את דרכם אל החיים הבוגרים העצמאיים, אינם מרגישים הזדהות – לא כל שכן מחויבות – לערכים ולאידאלים שניסו לטבוע בהם מדריכיהם, ואף שניסו הם לחנך לאורם את חניכיהם. ההווי האידאליסטי הנמרץ של הסניף – החיים מלאי ההתלהבות והמרץ, ההתנדבויות והגרעינים, החלומות והלהט הפעלתני – לא רק שדהה מהזכרון במהרה עם שנות ההתבגרות המתקדמות, אלא פעמים רבות גם נתפס ונזכר כלא רלוונטי, כילדותי ובלתי-מפוכח, כנערוטי ובלתי-בוגר, בלתי מתאים אל החיים הבוגרים האמיתיים. ולא שאין הם דתיים מספיק, ופעמים רבות אף יש הצלחה חינוכית גדולה במישור הדתי; אך במישור האידאליסטי, במישור של תודעת-השליחות והמוכנות להתמסר בשביל ההגשמה והחזון, אנו מרגישים שמהו הולך לאיבוד, שלא זה המקום אליו כיוונו אותם בסניף, בתנועה.

סימן לדבר, בפעולה (או 'יחידה') מאוד פופולרית שנראה לי כי מעטים הם בוגרי הסניפים והסמינריונים שלא שמעו אותה או דומה לה. הסיפור מספר על חבורת אנשים בגילאי ה-30, בדר"כ בוגרי סניף של תנועת נוער כלשהי, שנתוועדו יחד לאיזושהי "פגישת מחזור". בפגישה זו מוציא האחד חפיסה סגורה, מלאה בפתקים משורבטים. הם נזכרים; לפני שהחברים נתפרקו והלכו איש איש למסגרות חייו האישיים, בסוף כיתה יב, הם ישבו והציעו כי כל אחד יכתוב על פתקו איפה הוא רוצה להיות בעוד כ-15 שנים, סגרו את הפתקים בחפיסה וקבעו לפתוח אותה במועד המצויין. מכאן הסיפור מתפצל לפי השראת המספר, אך בעיקרו של עניין, הם מוצאים כי דווקא הבחור האסרטיבי האידאליסטי, שהצהיר כי הוא רוצה להקדיש את חייו לחיי צניעות ושליחות, לקריירה צבאית וחינוכית והתיישבותית וחברתית ופוליטית ולכל תחום שעם ישראל יהיה צריך אותו, יושב בחליפתו המכובדת עם כרסו לפניו, ומגמגם נבוך שהחיים גלגלו אותו למשרת ההיי-טק, ושהיינו צעירים ותמימים, שמציאות החיים היא יותר מורכבת וכו' וכו'.

אין לי עניין לעסוק במסרו של הסיפור⁴, כמו שיש לי עניין בנימה שלו, בצליל הפנימי שהוא משדר, כיוון שהצליל הזה משקף יפה משהו שקיים עמוק בגישה החינוכית המקובלת בתנועות הנוער. החניך ששומע את הסיפור מתמלא איזה אכזבה ובוז כלפי אותו אידאליסט-לשעבר, ואלה חוברים יחד לרצון פנימי חזק שלא להיות כמוהו. אנו יוצאים מפעולה כזו בתחושה שהנה, עתה אנו מזווגים יותר להתמודדות עם השחיקה וההתברגנות, אנו מודעים יותר לסכנה האורבת לנו בחיים הבוגרים, הסכנה לשכוח ולהישחק ולהחלש, הסכנה לרופף את אחיזתנו האיתנה באידיאלים בהם אנו מאמינים כיום מעל לכל ספק, 'להתחפף', לשקוע באנוכיות ובנוחיות ולעזוב את הדרך הנכונה והתובענית שאלה אנו מכוונים היום. הסיפור מעמיד חץ בין עולם-המבוגרים, השוחק והסוחף לקרייריזם ולמימוש-עצמי, לבנינו כבני נוער, ולבין איך שאנו רוצים לראות את עולם המבוגרים שנבנה אנחנו; הוא מבליט את הקושי להשליט את עולמנו האידאליסטי על מציאות החיים הנורמליים, אך דווקא בכך הוא מעמיד בפנינו את האתגר הגדול, שבו הכל תלוי, ומדברן אותנו לעמוד בו בנחישות ולהצליח. הוא לוקח את העובדה ששפת תנועות הנוער נותרת לרוב אצל הנוער, ואת המציאות השכיחה בה דיבורים נלהבים וחוצבי-להבות על מהפכות ועל שינוי חברתי יסודי אינם נשמעים בסביבה של אחרי-תיכון (או אחרי-צבא), וקורא אותם באופן שאיננו מאפשר בדיקה עצמית, ספק ומחשבה מחודשת, אלא אדרבה, כראיה לכך שזו אכן דרך-חיים קשה מאוד ליישום ושהיצר הרע הוא גדול, אך דווקא בשל כך המשימה היא חיונית והיא מוטלת במלוא האחריות רק עלינו.

⁴ שמקורו, מבחינת הידוע לי, בחוברת הדרכה של בני עקיבא.

דא-עקא, שהסיפור הזה, על אף מה שהוא מעורר בחניכים בגילאי הסניף (בעיקר חבריא ב⁵), הוא דווקא מכוון למדי, אם נתעלם מהתיאור הציוני-סטריאוטיפי המוגזם. ובאמת, תופעה שכיחה, לפחות מנקודת המבט שלי, היא בדיוק התחושה המביאה בסופו של דבר לזנוח את 'רוח התנועה' ולתת לחיים לנהל את עצמם לפי מצפנים אחרים. התחושה שמשותפת לרבים, זמן מסוים אחרי היציאה מההווה הסניפי האינטנסיבי, היא שצריך להמשיך הלאה, להתבגר. ומשום מה ההלך הבני-עקיביסטי נראה כדבר בלתי-בוגר, דבר הראוי לגיחוך, לשם-גנאי⁶, דבר שאינו רצוי ושאינו ראוי לעמוד במרכז החיים הבוגרים ולכוון אותם, כמו – כביכול – שפה שהתיישנה והיא אינה מסוגלת בכלל לתאר ולהכיל עוד את מציאות החיים המתחדשת. יסודות המחשבה ו'עיקרי האמונה' של הרוח הבני-עקיביסטית עומדים פתאום לביקורת ולשיפוט-מחדש, נפתחים לספקות ולאט לאט קורסים ומשאירים תחושה של בניין חרוב או לכל הפחות זנוח.

ב.

עד כאן קראתי להלך הנוערי הנזנח בכל מיני שמות, ותיאיתי אותו בקווים רגשיים וטיפולוגיים, על מנת לתת תחושה כללית-בסיסית של הבנה על מה הדברים אמורים. על מנת להתקדם הלאה, אני מעוניין לבצע אנליזה מדויקת יותר של מה שאקרא מעתה והלאה "ההלך האידיאליסטי"⁷. בד בבד עם האנליזה אציף גם קשיים ובעיות קיומיות שעלו אצלי בעקבות החינוך לאידיאליזם, ושאיני מאמין כי הם משקפים תהיות ולבטים פנימיים, לא תמיד מודעים באופן מלא, שעולים אצל אחרים המגיעים מרקע דומה.

הפעילות האידיאליסטית משקיעה המון כוחות נפשיים במציאות. ניתן לומר שהגותו ורעיונו של האידיאליסט מסורים לשלוש שאלות יסודיות – ראשית, מה פגום, מעוות או שלילי במציאות הנוכחית; שנית, איך אני מעוניין שתראה המציאות, מהו הציביון האידיאלי; ושלישית, מהם האמצעים, הדרכים, השיטות, היוזמות, באמצעותן אני מצליח לשנות את המציאות ולהביאה לסטוס אותו אני רואה לנכון. הפתרונות שיעניק האידיאליסט לשאלות אלו, ובמרכזן השלישית⁸, יחרצו את עיקר חייו: את הפרויקטים עבורם יקדיש את זמנו, את המשימות למען ימסור את נפשו, את המטרות אותן יעמיד לנגד עיניו בכל אשר יפנה. אשר על כן, משלב כלשהו בהתבגרות, האדם האידיאליסט אוהז בחזקה ובנחרצות במסקנות אליהם הגיע. אין הוא יכול להרשות לעצמו את הספקנות ואת ההיסוס ביחס לנושאים אלו, כיוון שהם הם נשמת חייו, וכל הבניין שהוא בונה בחייו עומד על הבסיס אותו הוא מכריע בשלב הגיבוש העצמי. אם ניתן משל מראשית המאה ה-20 – בחור בן 18 שבחר והתנתק מכל עולמו הישן בשביל לעלות לארץ ולתרום את חלקו בארץ בפרויקט הציוני ההתיישבותי והחקלאי, ואחר כך שינה את דעתו ואת משנתו בעניין היחס לפרויקט הציוני, והחליט שהוא דבק בגישות חרדיות-אנטי-ציוניות – הרי הוא לכל הדעות בחור מסכן ממש. הוא החריב במו ידיו את כל עולמו בשביל תכלית שאף הוא בסופו של דבר לא מאמין בה; כל השנים, כל הכוחות, כל הכסף וכל המשאבים שהשקיע, הכל ירד מבחינתו לטמיון – אין להם כל ערך חיובי מנקודת מבטו החדשה. כיוון שהמחיר הנפשי של תמורה מחשבתית הוא כל כך חמור וקריטי, ממילא יעדיף האידיאליסט שלא לפתוח את עצמו לאותם אפשרויות, ולחזק את נפשו באמונה חיה ובווערת באידיאלים הספציפיים אותם בחר למפת חייו.

כיוון אחר – דומה אך שונה – להסביר את האחיזה החזקה של האידיאליסט באמונותיו ובעמדותיו, הוא הזיקה הקיימת בין וודאות ללהט. המקום הנפשי הוודאי הוא לכאורה היחיד המאפשר מסירות נפש של ממש;

⁵ כלומר כיתות ט-ב.

⁶ ראה ערך "שיזם" או "חג'דמטיות".

⁷ על מנת שיהיה ניתן להבין טוב יותר את המאפיינים שאצין, אעיר שהאידיאליזם עליו אני מדבר מקביל בתקופתו ובענייניו ל"מודרניזם", שהוא הכינוי שלי לתקופת האידיאולוגיות הגדולות (זמן היווצרותן של תנועות הנוער) – מהמאה ה-19 ועד למחצית המאה ה-20. את המודרניזם אני מגדיר הרבה באמצעות ניגוד לפוסטמודרניזם, אך יש לו מהות קודמת כשלעצמו, מתוך אותן תרבויות והגויות ואידיאולוגיות שמצוץ בפרק הזמן המדובר.

⁸ אפשר לומר ששתי השאלות הראשונות הן שאלות מקדימות הכרחיות עבור השאלה המרכזית הגדולה – מה צריך לעשות?

ככל שהאנרגיה שאני מוציא עבור מעשה כלשהו רבה יותר, כך אני זקוק ליותר וודאות וביטחון בצדקת העניין ובחשיבותו. האידיאליסט לא יכול להרשות לעצמו להיטלטל בין נכון ללא נכון, בין דעה זו לדעה אחרת, בין בטוח לאולי. זה לא רק בגלל שלכל תוכנה יש השלכה מעשית מיידית-ישירה, אלא גם לכיוון ההפוך – המעשה מכריח את ההכרה ואת התבונה להיות בטוחות בעצמן, לעמוד יציב. ברגע בו יכיר בסדקים ובפגמים שבתפיסת עולמו, בעניינים הלא-סגורים, בנקודות הבעייתיות, הקשות שבעמדתו – יתנתק מההלך הנפשי המסור, המולהב, השלם-עם-מעשיו, המאפשר לו ללכת ולדבוק באידיאלים שלו כנגד המציאות, כנגד הקושי והעצלות והנוחות.

חלק מתמונת העולם האידיאליסטית היסודית היא הקבוצה, הקולקטיב החברתי אשר נושא באג'נדה המשותפת. הקבוצה היא בסיסית בעולם האידיאליסטי משתי סיבות. הסיבה הראשונה היא אפשרויות הפעילות – האדם היחיד מוגבל הוא ביותר ביכולותיו לשנות את המציאות. הקבוצה, לעומת זאת, כוחה גדול להריץ פרויקטים בעלי משמעות, ליצור רעש ומודעות, לגייס עוד תומכים וחניכים להשקפת העולם המשותפת, ולפעול למען שינוי ריאלי כלשהו במציאות. זוהי הסיבה הטכנית יותר; אך הסיבה השנייה היא מהותית יותר, פסיכולוגית. הקבוצה מהווה ליחיד האידיאליסט נקודת עוגן קיומית, היא עוזרת לו לברוח מההתכנסות בתוך סיבוך וספק פנימיים, לסגת מההתבכשות בעצמי, ולהתמקד בעולם העשייה, בעולם המציאותי. אף לדיונים ולהערכות-המצב יש סטאטוס אחר כשהם נעשים מתוך ה"ועד" או ה"כינוס" של חברי הקבוצה (בין אם זו קומונה, גרעין, צוות הדרכה, מפלגה או כיו"ב) ולא בתוך חדר בודד ואינטימי; הם נעשים מתוך להט המופנה מהפנים-החוצה, ולכן גם הדיון לא יגלוש מעבר ל"כלים" של הקבוצה, ולא יישקע בתהומות ספקניים או ניהליסטיים עמוקים. ניקח לדוגמא דיון שמתנהל בצוות הדרכה בסניף בבנ"ע לגבי כפייה על חניכים להיכנס לתפילה. השיח הפתוח והכן יכול אמנם להיפתח למקומות בלתי צפויים כמו חשיבותה של התפילה, אך לא-סביר-בעליל שהוא יגלוש לשאלה "האם יש בכלל א-להים" או לדיון פילוסופי מעמיק על היחס בין שלמותו הבלתי-מתפעלת-מבחוץ של א-להים לבין מעשה הבקשה בתפילה, כיוון שזה לא שייך למציאות הקבוצתית הזו, זה לא נמצא בשיח שלה, בשפה שלה, בעניין שלה, בתכלית שלשמה היא קמה.

אני מבקש להדגיש כי כשאני מדבר על היפתחות לספקנות, אני לא מתכוון דווקא לספקנות הרדיקלית, המהרסת-כל, זו שמביאה את האדם לפירוק גמור של תפיסת המציאות ושל כל תחושות הוודאות הקיימים אצלו. ספקנות זו נראית לנו גם היום כדבר שלילי שיש להרחיק את עצמנו ממנו ולבחור בחיים. הסיבה העיקרית שבגללה אנו נמצאים לפעמים במתח פנימי עם הוודאות העצמית המוחלטת של האידיאליסט, היא שהוודאות הזו נוגעת לתחומים בהם פחות מובן לנו איך אפשר להיות כל כך בטוח. כשאדם אומר לי שהוא מאמין בכל לבו ומאודו בחזון השלום העולמי, אני נוטה להאמין לו ולהבין אותו, להבין איך מתוך אמונה כה שורשית שכזו הוא מוכן לפעול בלהט ובנחישות. החזון כשלעצמו נשמע לנו דבר פנימי, בלתי-אמצעי, מין אמונת יסוד שאם היא קיימת אז היא פשוט קיימת, וקשה עד בלתי-אפשרי לערער עליה. אך לעומת זאת, האידיאליסט מאמין לא רק באיזה חזון-כולל, לא רק באיזה חלום-על או קריאת-כיוון עקרונית, אלא גם במעשים ספציפיים, באמצעים, בדרכי-פעולה.

אתן דוגמה מתקופת המאבק נגד תוכנית ההתנתקות: נאמר שאנו וודאים שהתוכנית היא רעה ושצריך לעשות מאמץ רב ככל הניתן כדי למנועה. עתה ניצבת השאלה, כיצד נעשה את זה, מה יש בידנו על מנת לגרום לתוצאה המבוקשת. נאמר שביקשו ממני להיות אחראי על פרויקט ארצי של חלוקת סרטים כתומים; ומהרגע הזה מוטל עלי להתרוצץ בין מקום למקום, להרצות, להסביר, להשיג תרומות, להעביר את הסרטים ולחלקן ע"פ אזורים, לכנס ולמנות רכזי אזור, לגייס מתנדבים ומשווקים, לארגן, לפרסם, לטלפן, לעבוד, לטרוח, וכו' וכו'. כל המאמץ הזה, כל העמל הזה, מתאפשר מתוך נקודה קשיחה בה אני ודאי בכך שזה הדבר הנכון לעשות ועל כן אני כל כך משקיע בו. אך העובדה שאני ודאי בהתנגדותי הכללית לתוכנית ההתנתקות אינה גוזרת באופן ישיר את יכולת ההשקעה וההתמסרות שלי לפרויקט הסרטים הכתומים. היכולת הזו תלויה בגורם נוסף, והוא הקשר שבין התוצאה למעשה, היחס בין התכלית לבין הפעולה האמורה להביא אליה. כל עוד אני מרגיש שאין בי וודאות לגבי השאלה – האם פרויקט הסרטים הכתומים באמת מועיל בשביל לעצור את התוכנית – אזי גם קשה לי מאוד להתמסר עבורו. והרי השאלה הזו – האם הפרויקט באמת מועיל, או: מה הסיכויים של הפרויקט להביא לתוצאה הרצויה – היא איננה שאלה ערכית, דתית או אידיאולוגית. זו שאלה מציאותית, שאלה אמפירית, אובייקטיבית. המתח הוא בין הרצון להתמסר עבור פעילות חשובה, לבין הצד בי שמכרסם ואומר – מי אמר

שזוהי אכן פעילות חשובה? מדוע להכריח את שכלי לומר שזה יועיל, אם בהסתכלות קרה ויבשה, בהסתכלות מבחוץ, מתוך ניכור ואובייקטיביות ובלי ה"נגיעה" האידיאולוגית הנלהבת והנסחפת, לא בהכרח הייתי מגיע למסקנה הזו?

כאן אנו נוגעים שוב באחד ממאפייני ההלך האידיאליסטי. עקרון נוסף מעקרונות היסוד המכוננים את חיי הרוח האידיאליסטיים, הוא האמון העמוק בכוח של היחיד לשנות, להשפיע על המציאות. בתנועת הנוער זה בא לידי ביטוי בכך שמלמדים על יכולתו של הנוער לחולל מהפכות, להביא לשינוי חברתי רחב. האמון בכוח הריאלי הרחב של המעשים הוא חיוני על מנת לאפשר את ההתמסרות, הוא מסייע לצמצם את הפער הפעור בין קוטנו ולוקליותו של המעשה הספציפי לבין הכלליות והנשגבות של התכלית, של החזון, של היעד הרוחני העומד ביסוד אותם מעשים אידיאליסטיים. החיים מתמלאים בכבוד אחריות ובמתח ערכי רק כאשר אני מאמין כי מה שאני עושה משנה משהו, יש לו חשיבות, יש לו השלכות, תוצאות. ברם, יש והמבט הרפלקטיבי הנוקב חושף שגם הנחת יסוד זו איננה מוכרחת מבחינה אובייקטיבית; היא אינה מתקבלת מתוך הניסיון האמפירי והשכל האנליטי, אלא להיפך, היא אקסיומה אשר אני זקוק לה – במידה מסוימת כנגד הניסיון הפשוט – על מנת לאושש צורת-חיים מבוקשת, בה למעשי יש פשר ובה אני שוקע בניהליזם או בריקנות של "מה זה משנה", ושל "הכל הבל". ובכך, ברגעים של מצוקה ומשבר, היא מאבדת את משמעותה ואת כוחה, שהרי אם אין היא נובעת מן המציאות, מדוע שתשקף את המציאות? ואם היא איננה משקפת את המציאות, הרי ששוב אין אני מוצא את ההצדקה להעניק למעשים שלי משמעות וחשיבות, ובוודאי לא משמעות הרת-גורל וחשיבות כללית-אוניברסלית. קל וחומר שאם אני צריך להעמיס על עצמי פרויקטים ומפעלים שכל עניינם הוא תכליתם המציאותית הכללית, הרחוקה, ה'חזונית', הרי שמן הרגע בו הפסקתי להאמין בקריטיות של כל מעשה זעיר והתחלתי להסתפק אודות המשמעות הריאלית-תוצאותית של כל אחד ואחד ממעשי, עוד אינני מוצא את הכוח הנפשי לכך.

שני עניינים נוספים התופסים מקום בהלך האידיאליסטי הכללי – עניינים השלובים זה בזה מהותית – הם האופטימיות והאוטופיזם. שני אלה משלימים את האמון בכוח היחיד, על מנת ליצור תפיסת עולם מליאה בה יש קשר הדוק וישיר בין המעשים לבין התכלית העליונה שרוצים אנו להשיג. האוטופיזם הוא בסיסי עבור תיאור ריאלי של התגלגלות תוצאות המעשים הקטנים-יחסית אל יעוד עליון ושלם; השלמות היא אפשרית, היא ברת-מימוש והיא תצא אל הפועל באופן מלא אם רק ניתן את כוחנו ומאמצינו לכך. אם תמונת-המציאות-השלמה, האוטופית, תישאר בגדר חלום תלוש, בגדר חזון נבואי אשר אין לו קשר לממשות ולמציאות, לא יהיה בכוחה להניע מעשים השואפים אליה, החותרים להתקדם עד אליה ממש. עוד יותר מכך היא החשיבות היסודית של הגישה האופטימית. האופטימיות היא הדלק של הפעלתנות; בלי אוריינטציה אופטימית, כל ניסיון קיומי לגבור על העצלות ולעשות פעולות שיומרתן מצויה כמה רמות רבות מעבר למסובב הראשון או השני, פעולות שהתכלית המיועדת בהם נמצאת מעבר לתוצאות הקרובות, הסבירות, ייכשל וישקע. הציניות והפסימיות עלולות לגבור על האדם דווקא כשהוא מבקש להפעיל אנרגיה רבה, דווקא כשהוא צריך להתאמץ, לעמול, לעמוד בקשיים ובסבל. על כן מי שמבקש לחיות חיים תוססים ודינאמיים, מלאי התרחשות משמעותית, מלאי פעלתנות קונסטרוקטיבית, מוכרח לאמץ את המבט האופטימי ורק באמצעותו לקרוא את המציאות. זה למעשה השורש המאפשר לו לתלות את יהבו בפרויקטים שהוא מריץ, במאבקים שהוא מנהל, במהפכות המציאותיות שהוא מנסה לחולל – הוא משתדל ומאמין בכוחם לשנות, בחיזיונותם, בסיכויי ההצלחה שלהם.

2.

כל העניינים הללו שהזכרנו עד כה כמאפייני ה"אידיאליזם" – האחיזה החזקה בוודאות, הקבוצה, האמון בכוח היחיד, האוטופיזם והאופטימיות – נתונים כיום במגמת היחלשות, או במישור אחר, נתונים במתקפה פילוסופית-תרבותית. ואכן, כפי שהקדמנו, המגמה הזו או המתקפה הזו היא חלק ממה שנכלל בשם "פוסטמודרניזם". כמי שהתחנכו בתרבות החדשה, אף אנו מורגלים בערכים אחרים, בתפיסות יסוד אחרות, בשפה שונה, ואנו מתוודעים אל אלה עוד יותר כשאנו בגרים, כשאנו יוצאים אל מסגרות החיים הכלליות.

האחיזה החזקה בוודאות אינה נתפשת אצלנו כמעלה; היא איננה נראית לנו עוד כגדולת נפש, כבינה יתירה, כשלמות עצמית אמיתית – כפי שאולי נתפסה בתקופה המודרנית⁹ – אלא אדרבה, אנו מטילים גם בה ספק ומחפשים את המלט המלאכותי שמחבר בין הסדקים, את הפערים ואת הקפיצות הלוגיות הבלתי-מוכרחות, את הפסיכולוגיה של השכנוע העצמי שמחפה על יושר אינטלקטואלי מוחלט וחסר-רחמים. הטלת ספק זו היא אינסטינקט בעולם בו נדמו קולות הוודאות הנלהבת, קולות האבסולוטיזם והיומרה להכיל את דעת העולם, להכיל את האמת כולה ואת הטוב האובייקטיבי המוכרח. בעולמנו, הבעת עמדה מלווה כמעט תמיד באיזו הסתייגות בסיסית, באיזו התנצלות, באיזה השארת-מקום וענוות-דעת, איזו הכרה פנימית שמסתבר יותר שאין הצדק כולו איתי אך אין לי אלא להביא את מסקנותיי. הנחרצות נשמעת לנו היום שחצנית, מזויפת, אפילו מנוכרת. לא ייתכן כי מי שיש לו מודעות עצמית מלאה, או רגישות אינטלקטואלית, אכן משוכנע במאת האחוזים שהוא האמת ואין בלתו. הוא הרי יודע שיש אינספור דעות בעולם, והוא הרי לא יכול להתעלם מכך שהוא רק עוד אחד מיני רבים, עוד נרטיב מבין עולם שלם של נרטיבים, וכל אחד מהם רואה בעצמו חזות הכל בדיוק כפי שהוא רואה בעצמו ובעולמו חזות הכל. ואם הוא אכן מתעלם, הרי זו בכפייה-עצמית, בחוסר-ישרות פנימית. אך אין אלה דווקא הרלטיביזם (יחסיות) והפולורליזם (הכרה בריבוי דעות) שניצבים מול הוודאות ונאבקים בה. ההלך רוח הבסיסי המנשב בעולמנו הרוחני הינו הספקנות. וודאות נבנית בעמל, בטורח, ביגיעת נשמה. העמדה (הקיומית) הפשוטה היא האגנוסטית, זו שכופרת ביכולת לדעת משהו באמת, ואם משהו רוצה להוציא ממנה – עליו הראיה, ועליו לסלול את דרכו ואת אמונותיו מול העולם, מול התרבות השליטה.

מכיוונים שונים מגיעה ההתפרקות של הקבוצה ועליית קרן האינדיבידואליזם, ערך היחיד ביחידות. אין זה תפקידי כאן לתאר את הסיבות ואת התהליכים, אך את התוצאה ניתן לראות בכל מופעי התרבות שסביבנו – בצרכנות, בהגות, בפוליטיקה, בשיח המוסרי, בחינוך, ועוד. הקומוניזם התפרק, וכן גם האמון שלנו ביכולת לחיות במסגרת קהילתית צפופה עם אחרים, הרצון שלנו להיות תלויים-קיומית בזולתנו. את מקום הקבוצה, הגרעין, או ה"קהילה האידיאולוגית", מנסים לתפוש הקהילות הוירטואליות, וקשרים חברתיים ספציפיים, ממוקדים, בלי מסגרת-על ערכית, בלי תכלית או יעוד כלשהו המצויים מחוץ לטריטוריית ההתקיימות הטבעית היומיומית. היציאה מהמעגל הפרטי, החריגה מהאגוצנטריות, נראים פחות מובנים מאליהם ויותר קשים, גם אם ההתייחסות אליהם היא חיובית מבחינה עקרונית. המודעות להבדל שבין אופיים של בני אדם, לייחוד האישי של כל אחד, לשוני העמוק המפריד בין איש לרעהו, התחדדה היטב, ויותר כל דיבור על טבע אנושי משותף – יהא זה בתחום הכשרונות, האינטואיציה והתבונה, הרצונות הקמאיים או הטעם האסתטי – יתקבל בחשדנות רבה ובביקורת ספקנית.

ההלך הכללי עבר הטיה לכיוון פסימי יותר. עולם שעבר שני מלחמות עולם, שואה, כישלון החזון הסוציאליסטי, פצצת אטום – אינו יכול להחזיק באותה אופטימיות, ומכות קשות אלו השאירו את חותמם על האמון שאנו רוחשים להיסטוריה ולמין האנושי. בניגוד מובהק לחוזי העתידות של תקופות עברו, שהביעו אמון ותקווה רבים בתוצאות המיועדות של ההתפתחות הטכנולוגית, או בהתקדמות המוסרית הרציפה של האנושות, ציורים עכשוויים של העתיד מתקדרים על ידי נבואות-שחורות של איכות הסביבה, של ניכור חברתי גובר, של טכנולוגיה שכובשת את האנושיות, של מלחמה אטומית, ועוד כיו"ב. חזונות פסטורליים של עולם מתוקן ושלוש כלל-עולמי נתפסים אצלנו כנאיביים, כעוסקים באיזו אחרית-ימים רחוקה שאין בכוחנו להביא אליה כהוא זה. מכאן נגזר היחס לכוח היחיד. ההיסטוריה הקרובה שלנו – דווקא בגלל שהיו בה הרבה אידיאולוגיות ואוטופיות שנתנו אמון ביכולתם לשפר ולהפוך את העולם מיסודו לטוב, ואלה נכזבו – מלמדת אותנו שטבעה של המציאות לטפוח על פניהם של האופטימיים האידיאליסטיים. מפעלים שונים, חשובים ועצומים, קרסו או הסתאבו, אחרי שאנשים שונים השקיעו בהם את חייהם, את משאביהם, את כל נפשם, והמודעות לכך נוכחת ברקע ההכרה של בן זמננו.

בתיאור בפרק הקודם השתדלתי להימנע (יחסית) מלהביע שיפוט ערכי, כדי קודם כל להציב מולנו את המציאות התרבותית בה אנו נמצאים, אשר אין דרך לנוס מהשפעה שלה ומחלחול של התפיסות שלה אל עולמנו הפנימי, אל החברה הדתית. ואכן, דרכי התמודדות שונים נוצרו במישור הפילוסופי-תיאולוגי ובמישור האידיאולוגי – חלק מקבלים, חלק מתנכרים, חלק משיבים מלחמה, חלק מגביהים מחיצות, חלק מזלזלים, חלק משלבים, חלק בוחנים בזהירות. כל תפיסה דתית שנוצרת ברקע התרבותי שלנו מהווה תגובה באופן כלשהו, אף אם אין בה כל התייחסות מפורשת או אפילו מודעת אל התופעה הפוסטמודרנית בשמה או במהותה הכללית. איני רוצה להתייחס לכל אלה, אלא להתמקד במישור החינוכי בלבד, וגם זה רק בתחום הדיון שלנו, שהוא החינוך לפעלתנות חיובית בונה (קונסטרוקטיבית).

כאמור לעיל, הדרך המקובלת לחנך כיום לפעלתנות לא השתנתה מהותית מהחינוך המודרניסטי לאידיאליזם. ובאמת, חינוך זה נתקל באותה מצוקה שמתוארת לעיל, המחייבת לערוך איזשהו בירור עמוק יותר, התמודדות פתוחה ומודעת יותר עם טענות העומק של התרבות מולה אנו ניצבים – בין אם זה באופן של עימות ושלילה, ובין אם בקבלה חלקית של אותן הטענות. את 'טענות העומק', שאינן מצויות במישור פילוסופי טהור אלא בעיקר בסוג של חוויה, באופן של התבוננות על המציאות או בגישה קיומית בסיסית, ניסיתי לשרטט עד כאן בקווים כוללים. הנקודה המרכזית אותה אני מעוניין לטעון, היא שהחינוך כיום צריך להיזהר שלא לתלות את יכולת הפעלתנות החיובית על אותם יסודות נפשיים-קיומיים-בסיסיים שהרלוונטיות שלהם או הכוח התרבותי שלהם נמצא בנסיגה משמעותית ובלתי-ניתנת-להכחשה, יסודות שהם כשלעצמם – אם נטיב התבונן וחקר – אינן מעיקרי התורה או מאמונותיה המוכרחות. אכן, מרכיבים כמו אופטימיות או כוח היחיד התלכדו היטב בתפיסת עולמנו הדתית-רוחנית¹⁰, אך אנו צריכים לדעת שלא להעמיד את כל הבניין החינוכי והאמוני שלנו על רכיבים אלו, גם אם אנו עוד מחזיקים בהם כנכונים.

ה.

כיוון שלעיל תיארתי איך הרצון לכוונן יכולת לפעלתנות חיובית היא זו שהניעה את ההלך האידיאליסטי לאמץ בלהט עקרונות, הנחות ועמדות שאינם מוכרחים מצד עצמן, עלי לתת מענה לשאלה כיצד ניתן לבסס פעלתנות כזו מבלי להזדקק לאותן הנחות. לשם כך, אני מעוניין לשרטט אידיאליזם מסוג אחר, אשר בשביל הדיוק וההבחנה הלשונית לא אקרא לו בשם 'אידיאליזם', אלא 'ערכיות'. אך לפני שאני ניגש להסביר מה מבחין בין פעילות מתוך אידיאלים לבין פעילות מתוך ערכים, עלי להקדים הקדמה.

כשאנו מסבירים את הרצון שלנו לעשות מעשה כלשהו, אנו יכולים לצעוד בשני נתיבים, שני אופנים של הסבר – הסיבתי והתכליתי (טלאולוגי)¹¹. דוגמא: הרצון שלי לטעום ממאכל חדש ונחמד-למראה, יכול להתבאר במילים "כי אני מעוניין לדעת מה טעמו", ויכול להתבאר במילים "כי אני רעב". ההסבר הראשון הוא תכליתי, כיוון שהוא משרטט מטרה, תוצאה כלשהי אשר היא המבוקשת לי במעשה זה, ואשר על כן היא ההסבר לעשיית המעשה – תכלית המעשה. לעומת זאת, ההסבר השני הוא סיבתי, והוא מסתפק בתיאור הכוח הנפשי המביא אותי למעשה זה, הכוח המניע. בעוד שההסבר התכליתי פונה אל המציאות, אל החוץ, ומסביר את הרצון הספציפי – הממוקד במעשה מסוים – לאור הרצון הכולל, לאור המגמה אשר היא תוצאת המעשה והיא הדבר המבוקש באמת, הרי שההסבר הסיבתי פונה אל הנפש, אל הפנים, וחושף את הרצון הטבעי שדחף את האישיות אל עבר המעשה.

¹⁰ היסטורית, הדבר אינו ברור מאליו כלל ועיקר. התפיסה הדתית הקלאסית, או המסורתית, התקשתה להכיל רבים מהמרכיבים המודרניים שנראים לנו כיום כברורים מאליהם וכמובנים ברוח הדתית, כמו הכלליות (אלטרואיזם), הפעלתנות, האמון בפוטנציאל האנושי וביכולת מימוש, ועוד. המשנה החחנית של הרב קוק, למשל, שמצרה מתוך התמודדות עמוקה, נוקבת ומורכבת, נראית לנו כבר טריוויאלית מבחינה דתית, בעוד שבעת יצירתה (ועל הרקע שבה היא הופיעה) היא היתה חידוש ומהפכה מבחינה זו.

¹¹ על שתי המערכות להסברת הרצון האנושי כתבתי באריכות ובפירוט במאמרי "לשם שמים", שהופיע ב**פתיחתא יד**, הוצאת ישיבת ההסדר פתח תקוה, פרקים ב-ו. מי שמעוניין להבין יותר לעומק את ההבדל בין המערכות, את העדיפות האונטולוגית היסודית של המערכת הסיבית, את סיבת היווצרות המערכת הטלאולוגית, ועוד דיון בעניין הבחירה החופשית לאור התיאור הסיבתי-מכני של הרצון, שיעין שם.

במהלך החיים הנורמליים, בשפת הדיבור היומיומית, אנו עושים שימוש בשתי השפות כאחד, מבלי להבחין הבחנה של ממש. ברם, למרות ששתי השפות נראות במבט ראשון כטבעיות וכאמיתיות, הרי שבעיון יסודי יותר אנו נמצא כי השפה התכליתנית מכילה איזה זיוף, איזה פגם מהותי, לפחות כשהיא עומדת לבדה. לאמור: אדם שמבקש להסביר את מעשיו הרצוניים רק בדרך ההסברה התכליתנית, יתקע במחסום לוגי מהותי, וזאת כאשר נמשך אותו הלאה והלאה בשאלה 'למה'.

אם ניקח לדוגמא את הרצון שלי לכתוב את המאמר הזה, הרי שאני יכול להסביר אותו בנימוק: "כדי שבני אדם יקראו אותו". זהו נימוק תכליתני. ואם ישאלו אותי על התשובה שנתתי, "מדוע אתה מעוניין שבני אדם יקראו את המאמר שלך?" הרי שעל כך אשיב, "כדי שיפיקו מכך (בתקווה) תועלת מסוימת". אך אם יוסיפו לשאול אותי על תשובה זו, "ולשם מה אתה רוצה שאנשים יפיקו תועלת?" הרי שכאן אהיה מוכרח לענות משהו כמו: "כי יש לי רצון שלאנשים יהיה טוב". אם על שאלה זו יוסיפו שאול, התשובה – המתבקשת והברורה מאלה – תהיה: "ככה!". מה שבעצם קרה כאן, הוא שבסופו של חשבון, גם כדי להסביר את הנימוק התכליתני עלי להשתמש בשפה ובהסבר סיבתי, העוסק בכוח המניע היסודי, הפנימי, שאין לו שום נימוק שנגזר מן החוץ.¹²

נובע מכך שהשפה התכליתנית להסברת הרצון עומדת כולה על השפה הסיבתית; הסיבתיות נשארת ביסוד ההסבר, וזאת כיוון שהיא המתארת באמת את מה שמתרחש בתוך האדם, ואת מה שמביא אותו לפעולה. האדם מתקע מתוכו, מתוך מכלול מסוים של רצונות ונטיות, של מניעים ודחפים. הכוחות הפנימיים הללו דוחפים אותו לעשות מעשים ולהשיג תוצאות מסוימות, אך פעמים שכדי להגיע אל מעשים ותוצאות אלו במציאות עליו להקדים מעשים אמצעיים, המביאים בתוצאותם לעניין המבוקש עצמו.

1.

לדעתי, ההבדל הלשוני בין 'ערכים' לבין 'אידיאלים' עומד בעיקר על הציר הזה. חינוך לאידיאלים הוא חינוך המשתמש בשרטוטים שונים של מציאות מתוקנת, באופנים מסוימים דרכם אנו מעוניינים להשפיע על המציאות ולשפר בה, ומתמקד באלה. אדם אידיאליסט הוא אדם שמשדל מאוד – מתוך לימוד ומחשבה – לבנות לעצמו מערכת מסודרת של אידיאלים, כלומר של מטרות-על ויעדים מחד ושל דרכי-פעולה כלליות ופרטיות מאידך. האידיאולוגיה היא חיונית עבורו, היא מצפונו ותורת חייו, בלעדיה אין הוא מסוגל לממש את כל רצונו הנלהב והעמוק לעולם טוב יותר, למציאות שלימה וגבוהה יותר.

האידיאל של תנועת הנוער עצמה היא דוגמה טובה להמחשת העניין. חניכי התנועה מתחנכים להאמין בכך שיש חשיבות גדולה מאוד לקיומה של התנועה, להצלחתה ולהתרוםמותה, ושהיא דרך אפקטיבית וטובה לפעול ולהשפיעה באמצעותה על המציאות החברתית, החינוכית והפוליטית. האמון בתנועה נעשה ערך משל עצמו, והמסר החינוכי הוא שיש יתרון מהותי (כמעט הייתי אומר: יתרון מוסרי) באמונה זו בדרך הפעולה של התנועה, שהרי בלעדיה אין נהיה פעלתנים, אין נממש את רצוננו הטוב, אין נשפיע, אין נעשה משהו משמעותי?

כך גם באידיאלים היותר 'מופשטים', שלא עוסקים רק ב'אין' של הפעילות החיובית אלא גם ב'לאן'. ניקח כדוגמא את הקיבוץ. האידיאל הקיבוצי נבנה ונוסח באמצעות ליבון משותף של הוגים ושל חלוצים איש עם רעהו, וכולם יחד ניסו לעמוד על השאלה – אין נראית דרך הקיום הקהילתית-ישובית האידיאלית, המיישמת על מלוא הערכים שאנו רוצים לממש בדרך חיינו. גם אם היו חילוקי דעות רבים בפרטים השונים, האינסופיים, המרכיבים את אופי הקיבוץ ואת חייו, בסיכומו של דבר נוצר איזה אתוס כללי של קיבוץ, הכולל מאפייני יסוד של שיתופיות, שיוויון, יצרנות וכיו"ב. אכן, האידיאל הסוציאליסטי-קיבוצי איננו עוסק בשאלה אין להשפיע

¹² יש להבחין שה'תקיעות' והפגם הלוגי איננו בכך שהגעתי לתשובה 'ככה'; כך יקרה תמיד כאשר נתקדם בשאלות שרשרת של 'למה' על גבי 'למה'. אלא שהתיאור הסיבתי של הרצון הוא ישיר יותר, וגם אם הוא מכיל שלבי ביניים (כלומר: תשובות לשאלה 'למה', שהן הסיבה לתשובה הקודמת), הרי שהוא נשאר 'בתחומי' בשפת ההסבר הסיבתי. ואילו מה שקרה בשפה התכליתנית, הוא שכאשר 'לחצנו' והוספנו לשאול למה על התשובות הראשונות, הגענו בסופו של דבר ל'היפוך' שפה, ולקבלת תשובה סיבתית ("כי") לשאלה תכליתנית ("לשם מה").

ואיך להביא את המציאות המתוקנת להגשמה, אלא בשאיפה היסודית, בחזון, בחלום. אך גם אידיאל זה עיסוקו בעולם הממשי, ומה שמטריד אותו באמת הוא איך להגשים את הרצונות המוסריים השורשיים של חברי הקבוצה – את הערכים שלהם – בתוך כלי המציאות באופן אופטימאלי.

ערך הוא שם כולל לכל המניעים ה'גבוהים' שבאדם, כל הרצונות החורגים מהרצון-דחף הטבעי, הגופני והאגואיסטי. הערכים בהם אדם מחזיק מהווים את התשתית היסודית, את השלד והתמצית של הוויתו הרוחנית והמוסרית. בתוך כל אדם קיימת מעין 'רשימה' של ערכים, אשר הם ומערכת היחסים ביניהם – יחד עם הדרך בה הוא רואה את המציאות – ירכיבו את כל תפיסת עולמו האידיאולוגית לכל רבדיה. חסד, כבוד אדם, צניעות, אמת, שיויון, הכרת תודה, ריעות, צדקה, כנות, חירות, רגישות לטבע, רחמים – כל אלה דוגמאות לערכים אשר הם מחוללים ומכוננים את העשייה, הפעלתנות, התנועות והאידיאולוגיות הבאות לתקן עניינים בעולם. כל מעשה אשר האדם עושה בשביל תוצאה כללית כלשהי, בשביל תכלית שאיננה נוגעת לאנוכי הפרטי, מונע באדם מכוח הערכים בהם אדם מחזיק.

מול החינוך האידיאליסטי אני מעמיד את החינוך הערכי.¹³ החינוך לערכים מתמקד בתחום הנפשי-פנימי ובשאלה מה אני באמת רוצה, מה עומד בתשתית מערכת ההנעה שלי. הוא עבודה שבלב, זיכרון מידות, בירור עצמי של מה ראוי לדחוף אותי לפעולות, מה טוב ומה ראוי לבקש ולעשות. המחנך אינו ממקד את כוח השכנוע וההשפעה שלו בשאלות אידיאולוגיות, וזאת כיוון שהיסוד הוא קודם-כל עצם תחושת הערך של הערכים, עצם המחויבות לערכים. מה שהמחנך מבקש לעצב בתלמיד ממוקד ברצונות העקרוניים שלו, מה הוא רוצה וכמה הוא רוצה את זה באמת; מחנך ירגיש שהצליח כאשר יראה שמה שמעסיק את תלמידו הם דברים חשובים, וזה מה שאכפת לו, זה מה שמטריד אותו ומלהיב אותו, זה מה שגובר אצלו על שיקולים נמוכים – גם אם החנך ייקח את הערכים אליהם התחנך ויגשים אותם באופן שונה ומנוגד מהדרך של המחנך, ואפילו אם לא ימצא דרך מוצלחת להגשים אותם בפועל. המחנך אמנם פורש בפני התלמיד תפיסת עולם שלימה ומסודרת של אידיאלים ושל מעשים נכונים, אך העיקר, הלב, לא נמצא שם, אלא בערכים המכוננים את התפישה.

שינוי המוקד הזה, מאידיאלים לערכים, איננו מתבקש רק מצד 'הארת הזמן', מצד ההלך התרבותי הכללי של ימינו, אלא גם נכון מצד עצמו.¹⁴ עיקר הלהט, ההתלהבות, הוודאות והמוכוונות-הפנימית צריך להיות מופנה כלפי הערכים, וזאת לא רק משום שהם השורש של כל האידיאליזם ושל הפעלתנות החיובית, אלא גם מכיוון שרק בהם ניתן לאחוז אמינית באותה וודאות בלתי מעורערת. הזיקה בין האדם לערך היא בלתי-אמצעית, בלתי ניתנת לנימוק ולהסבר וגם בלתי ניתנת להפרכה – אין עוד 'למה' שיכול לחול עליה. היא אינטואיציה ישירה, אקסיומה,¹⁵ אבן היסוד ממנה בונים אחר כך את כל העולם האתי.¹⁶ וודאות אשר מושאה הוא עניין מציאותי כלשהו, עניין פרקטי-מעשי, כמו תוכנית פוליטית או תנועה חברתית, תמיד תהיה יחסית ובלתי-טוטאלית, וזה כך מצד האמת. הקבוצתיות אכן מטשטשת לפעמים את המחשבה האישית האוטנטית, וגוררת את האדם לדעות ולמעשים אשר הם לא בהכרח שיקוף מדויק של רעיונו הפנימי המזוכך, האמיתי, העצמי, הכן. המבט האופטימי הוא אמנם הלך-רוח יותר נעים וטוב לחיות בו, אך יש גם מצבי רוח שבהם האופטימיות איננה מתאפשרת או איננה שייכת, ויש בה יסוד בלתי יציב בשל העובדה שהיא איננה מוכרחת מצד המציאות. באוטופיזם יש אכן איזשהו ניתוק מהריאליות הפשוטה, האובייקטיבית, שכופה את עצמה על האדם בעל כרחו, גם אם יאמין אחרת.

¹³ אני מעמיד אותם זה מול זה באופן מקוטב ומנוגד רק לצורך המחשה וביאור חד של ההגדרה העצמית שלהם. במציאות, מדובר בעיקר על הבחנה של שימת דגש, של נתינת משקל חינוכי מכריע יותר לאחד מן הצדדים בציר ערך-מעשה או רצון-הגשמה.

¹⁴ בכלל, כאשר רואים אנו תנועה תרבותית-רוחנית מתקוממת כנגד עניין מסוים או כנגד תנועה תרבותית-רוחנית קודמת, מסתבר לומר שיש טוב ואמת כלשהם בטענותיהם, ועדיף להתייחס אל ההתקוממות כדבר שיש בו ממש ושצריך לברר אותו ולהתברר מתוס, מאשר להתעלם ולהדק את האחיזה בתפישה הקיימת מכבר.

¹⁵ אקסיומה היא הנחת-יסוד במישור של הכרת היש, 'מה קיים?', האפיסטמולוגיה. לעומת זאת ערך הוא המקביל של האקסיומה במישור של הכרת הטוב, 'מה ראוי?', האתיקה. להגדרות מחודדות וביאור ראה בספרו של הרב מיכאל אברהם, **אנוש כחציר**.

¹⁶ במושג 'אתיקה' אני כולל גם את כל הערכים שמקורם דתי, כיוון שלעניין זה מדובר באותו מישור – מישור המעשים הראויים.

כיוון שהשפה הערכית, לעומת זו האידיאליסטית, עוסקת יותר בתכנים נפשיים-פנימיים ופחות בריאליה ובמעשה, הרי שהיא מהווה גם סיכון חינוכי גדול. הערך אמנם דורש מחויבות בלתי-מותנית, אך כיוון שהתרגום המעשי של הערך תמיד לוט בערפל, תמיד עומד במתח אל מול ערכים וצרכים ורצונות אחרים – הרי שההיחלצות מהמסירות הטוטאלית אליו היא קלה, ולמעשה רחוק הדבר שנושא את אותה הדבקות במטרה, את אותה האסרטיביות, את אותו הלהט הפעלתני-אידיאליסטי. ברגע שדרך ההגשמה נותרת בלתי-מוגדרת, וברגע שהיא נשארת בתחום האישי הפרטי, בתחום המחשבה העצמית היחידנית, הרי שאין לה את אותה עוצמה, את אותו המעוף שמאפשר להקים איזו יוזמה בפועל, לבנות מפעלים ולחולל שינויים. הערכים פעמים רבות נותרים 'בכוח'; הם אמנם מחייבים אותי במצב בו אני נתקל בהם באופן ברור וחד-משמעי, אך הם לא מריצים אותי קדימה לחפש אותם ולבקש אחריהם, הם לא דוחפים אותי בעוז למצוא את הדרך האופטימלית להגשים אותם באופן-חיובי במציאות. זו בדיוק הסיבה שהגישה החינוכית האידיאליסטית ממשיכה לאחוז בשפה שלה, כיוון שהיא מכירה מהמציאות סביבה כי מי שזונח את השפה ואת ההלך האידיאליסטיים, בסופו של דבר גם זונח את העשייה, את ההתלהבות, את המסירות ואת המוכנות לשאת בנטל בעבור הערכים והאידיאלים שלו.

האתגר הגדול באמת של המעבר לשפה 'ערכית' הוא היכולת לכונן פעלתנות נמרצת, ואני מאמין שהדבר אפשרי. הוא אפשרי כאשר מעבר להפנמה עמוקה של הערכים, אנו מטמיעים את ערך האחראיות ואת ערך הפעלתנות כערכים כשלעצמם; וזאת בשני מובנים.

ראשית, כל אדם בעל רגישות רוחנית ומוסרית חש כי שאיפתו אל הטוב, שאיפתו להיות טוב ולעשות טוב, נמדדת לפי רמת המימוש של רצונותיו הטובים. הערכי הכן שואל את עצמו כמה הערכים בהם הוא מחזיק בוערים בעצמותיו, כמה הוא משתוקק באמת להגשים אותם. שהרי בהשתוקקות חזקה דיה כלפי משהו, אדם מוכן להתמסר, לטרוח ולעמול גם בשביל הסיכוי, אדם מוכן לעשות את מה שביכולתו לעשות גם במצב של חוסר ודאות אם זה אכן יצליח ויביא את מבוקשו. ערך הפעלתנות וההגשמה הוא למעשה לא ערך נפרד; הוא נגזרת של עומקה ואיכותה של המחויבות לערכים, שהרי בתוך המחויבות הזו אין תביעה רק למימושם במצב של הכרעה, אלא גם בסתם, ביום יום; ההגשמה היא פונקציה של עצם המוכנות לעשות מאמץ בשביל לממש את הערך, שהיא הביטוי המובהק של משקל הערך בתוך הוויתור הנפשית של האדם.

שנית, ערך ההגשמה והפעלתנות ניתן להבנה מכיוון אחר, והוא מצד דמות האדם. אמנם נכון שהעשייה האידיאליסטית באה בשביל להשיג מטרות נעלות כאלה ואחרות, אך מלבד תכליות עיקריות אלה, יש ערך עצמי בכך שהאדם הוא אדם פעלתן, בכך שהוא אדם אכפתי, ער, מעורב במציאות. מי שמבקש לפעול רק מתוך וודאות, או רק מתוך תוצאה רחבת-היקף ורבת-השפעה, בסופו של דבר יגיע למבוי סתום, וכך ימצא עצמו חי חיים מצומצמים, אגואיסטיים, צרים. אדם הוא אדם שלם רק אם הוא מאמץ לעצמו את תכונת האכפתיות, המעורבות, האחריות, והיוזמה; תכונות אלו מעידות על טיבו, על העוצמה של רצונו הטוב. וזה כשלעצמו מהווה סיבה לחפש את הדרך ולבקש אחר אמצעים – מוצלחים יותר או מוצלחים פחות – לממש את הערכים במציאות, לקדם את הטוב בעולם בפועל.

אדם שמבין כי הפעלתנות עצמה היא ערך, אדם שמבקש אחר דרכים לעשות טוב, ישכיל לפעול גם בנתיבים לא ודאיים, כיוון שאין ברירה אחרת – עדיף לו שינסה וייכשל מאשר שלא ינסה, ועדיף לו שיטרח ויצליח בדבר קטן מאשר שיתאש. הוא נזהר מלשקוע בעצללות ובאי-עשייה לא רק מתוך עבודת המידות, אלא מכיוון שזו לא הדרך הנכונה לחיות; הדרך הנכונה היא שקלול מתמיד של סיכוי וסיכון, של מאמץ ומחיר מול תועלת אפשרית, אך עם רצון ומוכוונות תמידית כלפי העשייה, כלפי מה שבכל זאת אפשר ורצוי לעשות.

ראוי להדגיש כי עדיין ישנם הבדלים רבים בין 'האדם הערכי' הפעלתן לבין האידיאליסט. האדם הערכי אמנם משתדל להקדיש מכוחותיו אל התיקון ואל ההגשמה, אך מנגד אין הוא מאלץ את עצמו להחזיק דווקא באמונות מסוימות או לראות את המציאות באופן מסוים. הוא נותן לעצמו לגיטימציה לזנוח מפעל כלשהו, או למעט בכוחות ובמשאבים שהוא משקיע בעניין מסוים, אם הוא אינו ודאי ביעילותו ובתועלתו. מחד גיסא, המציאות המעוותת אמנם תצבוט את ליבו עד מאוד, ותוביל אותו לבקש דרך ולהיות חלק מתיקון המצב, אך מאידך גיסא

היא לא תערבב את כל עולמו ולא תוציא אותו מפרסקטיבה מאוזנת אודות חובתו האישית ביחס למצב הזה ורמת האחראיות שלו בנוגע לעניין. הוא לא ייאש את עצמו גם כאשר נראה כי אין שום דרך ריאלית להגיע אל מטרות-העל, אל החלומות הנפלאים והחזונות הנישאים, כיוון שהוא מכיר את האיוון הבריא של "לא עליך העבודה לגמור ואי אתה בן חורין להיבטל ממנה". הוא יודע להמשיך ולעבוד גם כאשר רוחו נפולה ופסימיות מתלבשת עליו, כיוון שמעשיו מגיעים ממחויבות צנועה, אינטימית, שורשית, שאין להימלט ממנה. הוא מתמודד עם ספקות כיוון שהמוכוונות הבסיסית שלו היא המחויבות לטוב, לאמפטיה, להליכה בדרכי ה', גם אם המעשים שהוא עושה יכולים להתברר למפרע כמיותרים, כ'בזבוז זמן'. הוא מסתכל על הדברים מתוך פרסקטיבת הקיום שלו, ועל כן אפסותו ומיעוט-היכולת שלו להשפיע בגדול, במאקרו, איננה משביתה אותו, אלא מותירה לו לכוון את היחס הראוי והנכון בין טיפוח ורימום עולמו הרוחני הפרטי לבין הזיקה שלו אל הכלל.

הפעלתן הערכי אינו נכנע לספקנות לא בגלל שאין בה כל אמת, ולא בגלל שהוא מתכחש לפנים הרציונאליים בהם הוא מזדהה איתה, אלא בגלל שהכניעה הזו היא הפסולה מבחינה ערכית; הוא מלמד את עצמו כי אמנם לא ברור לו עד הסוף מה הדרך הנכונה, ואיך ומה ייטיב לעשות, אך נהיר לו כי זה שלילי ביותר שישקע באפאטיות, באגוצנטריות וב'הקטנת ראש' מתוך אותו ספק. הערכי מבין שאין זה די במחויבות לערכים מוסריים-מופשטים, וצריך גם להתאמץ ולכוון 'אידיאלים' – חזונות, כיוונים, יעדים, אג'נדות, אופני-פעולה, תנועות, פרויקטים, התאגדויות וכו', שעניינם ניתוב החיים המעשיים אל התכליתות העליונות. הוא יודע שבלי אלה אין דרך לבסס דרך חיים על עשייה ותיקון, ועל כן הוא לוקח חלק בבירור של אלה ובאימוצם; אלא שבד-בבד הוא זוכר תמיד את תפקידם היחסי, האמצעי, הבלתי-בטוח כשלעצמו. הוא לא שם את כל הקלפים על אידיאל אחד שלא ברור לחלוטין סיכוייו ותועלתו, אך גם אינו פורש מכל המשחק להתכנסות אנוכית. הערכי מכניס את עצמו לקבוצות-יעוד, על אף שזה בא במתח עם האופי האינדיבידואלי של עולמו הרוחני, המחשבת והמוסרי, כיוון שהוא מודע לכך שזו הדרך הטובה ביותר לפעול ולשנות; אך עם זאת הוא משמר לעצמו את חירות המחשבה ואת עצמאותו הרוחנית ומותיר פער ומחיצה בין האני החברתי-קבוצתי שלו לבין פנימיותו. הערכי מרשה לעצמו להיות מונע מרוח גדולה של חזון-נלהב ומכיסופים עמוקים למציאות מתוקנת ושלמה, אך עם זאת הוא איננו פועל מתוך יומרות ולא מתוך ניסיון להאמין שכל זה אכן יקרה כתוצאה של מעשיו, "ואם עוד לא מחר אז מחרתיים".

בקיצורו של דבר ניתן לומר, שהערכי מונע מכוח היגיון תמידי של בחינת אלטרנטיבות. מחד גיסא, הוא נזהר מהתמכרות לאידיאל או לרעיון אחד, כאשר יש, אולי, אחרים חשובים יותר, והוא מוכן בעת הצורך לפתוח את עצמו למחשבה ולספקנות על צדקת הדרך ועל יעילות האמצעים. אך מאידך גיסא, בכל מצב בו הוא נוטה אל הספק ואל אי-העשייה, בכל פעם שהוא נוטש אידיאל מסוים, הוא שואל עצמו מהי האלטרנטיבה; האם אכן יש דבר טוב יותר – בהגדרה הכי אינטואיטיבית ופשוטה של 'טוב' – לעשות עם זמנו וכוחותיו.

ה.

כאנשי אמונה, מעל גבי כל אותם ערכים בהם אנו מאמינים עומד מקור סמכות אחד ויחיד, והוא רצון ה'. עבור האדם הדתי, רצון ה' הוא התוקף המחייב של כל הערכים ושל כל המעשים הראויים, ואין עוד מקור זר מחוץ לתחומו של זה – "לא יהיה לך א-להים אחרים על פני". השלילה והחיוב, הטוב והרע, היפה והמגונה נמדדים ונגדרים על פי המושג העילאי והכולל-כל של רצון ה', על פי השאלה "מה ה' א-להיך שואל מעמך"¹⁷.

העשייה הדתית, בצורתה הטבעית, קרובה יותר לפעילות מתוך ערכים מאשר לפעילות מתוך אידיאלים, מכיוון שהמוכוונות הבסיסית של האדם בעשייה זו איננה יכולה להימצא בתוצאה מציאותית מסוימת. הצו הדתי הוא ביסודו של דבר סתום, טעמו ותכליתו גנוזים מאיתנו באופן מהותי. גם אם אנו מנסים להתחקות בשכלנו האנושי אחר טעמי המצוות, אחר תכלית הדברים, הרי ששורשה הקשה של הדתיות מצוי ב"נעשה ונשמע",

¹⁷ "עתה ישראל מה ה' א-להיך שאל מעמך כי אם ליראה את ה' א-להיך ללכת בכל דרכיו ולאבה אתו ולעבד את ה' א-להיך בכל לבבך ובכל נפשך, לשמר את מצות ה' ואת חקתיו אשר אנכי מצוך היום לטוב לך" (דברים י', יב-יג).

בהתכוונות לעשות את רצון ה' ואת דבר ה' ללא נימוק חיצוני כלשהו, ללא הסבר, אלא רק מפני שכך א-לוהים ציווה. בכך הדתיות מוכוונת מתוך מניע ולא מתוך תכלית.¹⁸

העובדה שעבור הפעלתן הדתי א-לוהים הוא ה'מניע הראשון' של כל מעשיו, של כל ערכיו ושל כל תפישת עולמו, מספקת עבורו תשובות חזקות עוד יותר לשאלות המערערות על אידיאליסטיותו. העמידה היסודית של הפעלתן הדתי היא מול ה'; הרדיפה שלו אחר תיקון המציאות והאחריות שלו למתרחש בעולם נובעים מתוך המחויבות האינטימית שלו לא-לוהים, ורק לא-לוהים. את כל עולמו ניתן לתמצת בברית שלו עם ה', בעבודת ה' ובעשיית רצונו. אלא שא-לוהים עצמו, מיד לאחר ההתמסרות הטוטאלית של האדם אליו, ואליו בלבד, מפנה את מבטו של האדם אל מחוץ למעגל הברית האינטימית בינו לבין בוראו, דורש ממנו להביא אליו לא את עצמו בלבד אלא את כל העולם שהא-ל ברא, את כל בניו, ומנחיל לו את הייעוד לתקן עולם במלכות ש-די.

האדם שפונה אל העולם מתוך בקשת עבודת הא-ל, פונה אליו אחרת.

ראשית, יש באפשרותו לנתק בין השאלות והספקות הקיימים לגבי דרכו בתיקון העולם, לבין המוטיבציה, הדלק הפנימי שמניע אותו לעסוק בכך בכל המרץ וההתלהבות. כמובן שעדיין צריך הוא לתת דין וחשבון על השאלה "מהו רצון ה' במישור תיקון העולם", כיוון שאין לנו דרך ברורה לדעת מה הנכון והטוב, מה יעיל ומה מועיל. ברם, ברקע כל התהייה והבירור מאירה ההכרה ש"רחמנא לבא בעי", ש"קרוב ה' לכל קוראיו", וש"רגלי חסידיו ישמר"; מול הספקנות היסודית בשאלה מה ה' רוצה, ניתן לחוש בחדות באמונה כי ה' רוצה שנעמול בטוב, שנהיה אכפתיים, שנסיר את עורלת הלב ונשעשה את מאמצינו להוסיף אור, טוב, חכמה, אהבה וקדושה בעולם. כך גם לגבי האופטימיות הכללית – הפעילות הקונסטרוקטיבית נעשית לאו דווקא מתוך אמונה עמוקה בהשלכות הרחוקות האוטופיסטיות של המעשה, אלא פשוט משום שה' ציווה שנתנהל כאילו למעשיו יש משמעות. האדם לא צריך לעמוד מול כוחות פסימיים שמציפים אותו ולהיאבק – הוא בורח מהם לחיקו של א-לוהים, ושואב מאהבת ה' את האנרגיה לפעול גם כנגד הסיכויים, פעילות אידיאליסטית כקיום צו דתי, כנתינת קרבן, כריצוי ועשיית נחת רוח לפני ה'.

שנית, תמיד נותרת בעינה העובדה כי האחריות כלפי העולם היא רק חובה אחת מבין החובות הדתיות המונחות על כתפיו של האדם. בשל כך האלטרואיזם אינו משתלט על כלל עולמו, אינו כובש את הדאגה לסביבה הפרטית המצומצמת ואת התביעה הרוחנית האישית, אלא עומד כשלעצמו בתור חלק – חשוב ומרכזי – מיעודו של האדם בעולם.

שלישית, המשמעות והקריטיות של הדברים הקטנים מתעצמות. אין זה רק שהאדם הפרטי מקבל חשיבות יתר באספקלריא הדתית – גם המעשה הפרטי, הקטן, מתעצם מתוך אספקלריא זו. המבט האידיאליסטי על המציאות מרגיל אותנו לשוות ערך רק לדברים גדולים, רק לעניינים כלליים-ציבוריים, עניינים ששינוי דבר של ממש במציאות הקולקטיבית. מתוך מבט זה, אף עם חידוד תחושת האחריות האישית על בחירה והכרעה, קשה שלא להגיע ליאוש מסוים, לתחושה של "מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמל תחת השמש", "מה אני, מה חיי", מה כבר ביכולתי לשנות באמת? כשהמעשים נמדדים מתוך המבט החיצוני, הריאלי-כללי, קשה להעניק למעשה קטן – שלילי או חיובי – משמעות קריטית של ממש. אך אם המדד, המכוון, השופט, הוא ביסודו של דבר אך ורק א-לוהים – הרי שכל השיפוט שלנו את הדברים משתנה. חסד קטן שעשיתי עם זקנה ברחוב, תובנה אמיתית כלשהי שלימדתי את חניכיי, סכסוך בין חברים שעזרתי לפתור, הארת הפנים שהארתי לאחר – הכל מקבל משמעות הרואית, מוחלטת, אינסופית. כך גם בכלל לגבי החיים שלי, או לגבי התא המשפחתי שלי – הם אינם נמדדים רק לפי המשקל הסטטיסטי שלהם או ההשפעה שלהם על חיי האומה, אלא אופיים חשוב וקריטי כשלעצמו, ביחידותו.

מעבר לכל, חווית החיים של האדם איננה כנושא-נטל, כנדחף ונתבע ממקור נפשי זר כלשהו במנוגד להוויתו. החוויה היא של זיקה-אינטימית, של רצייה, עבודה, אהבה ודבקות. א-לוהים – מקור התביעה, מקור המחויבות, מקור הערכים – עומד איתנו ביחס של "פנים בפנים", וזה כל האדם.

¹⁸ על כך ראה בהרחבה במאמרי "לשם שמים" המוזכר לעיל (הערה 11).

אסכם את עיקרי דבריי.

במאמר עסקתי בתופעה הקיימת של זניחת ערכי ה"אידיאליזם" על ידי בוגרי החינוך האידיאליסטי. את ההלך האידיאליסטי אפיינתי בחמישה מאפיינים המהווים רכיבים בעלי משקל בתפיסת העולם ובדרך החיים האידיאליסטיים: האחידה החזקה בוודאות, מעמדה של הקבוצה, האמון בכוחו המשפיע של היחיד, האופטימיות והאוטופיזם. תיארתי איך כל הרכיבים הללו מצויים במגמת היחלשות בתרבות בת-זמננו, בה נושבות רוחות פוסטמודרניות המערערות על אתוסים שהיו מרכזיים בתקופה המודרנית. מעבר לתיאור הסוציולוגי, המנתח מבחון, הבעתי גם את ההזדהות שקיימת בי – ולדעתי, ברבים מאיתנו – עם הדי הביקורת הללו, ואת ההפנמה שלנו את הספקנות העקרונית בכל הטעונונים הבלתי-מוכרחים אודות המציאות. אלא שבד בבד עם הפנמת הביקורת על יסודות ההלך האידיאליסטי-מודרניסטי, יש בו גם ברכה שאין להכחישה, והיא היכולת לכונן סטטוס נפשי של מסירות וחריצות פעלתנית, של להט אקטיבי ושל הגשמה ערכית נמרצת ורבת מעוף. בסופו של חשבון אנו חבים הרבה לאותם אנשים שהתמסרו עבור ההגשמה האידיאליסטית, כל אחד בתחומו, שרובם קידמו ותיקנו (ועודם מקדמים ומתקנים) ברמה זו או אחרת את המציאות החברתית, הסביבתית והפוליטית בה אנו חיים.

השאלה המרכזית עליה חיפשתי מענה היא, אפוא, כיצד ניתן לכונן פעלתנות קונסטרוקטיבית (בונה) כאשר איננו אווזים עוד באותם דוגמות ואמונות-יסוד, כיצד ניתן לעסוק בהגשמה אינטנסיבית מתוך נקודת המוצא הנפשית-תרבותית שלנו כיום. לשם כך יצרתי הבחנה מושגית בין 'ערכים' לבין 'אידיאלים', כשאר בשורש ההבחנה מצוי ההבדל בין שתי דרכי הסברה לרצון האנושי – הסברה סיבתית והסברה תכליתנית (טלאולוגית). ה'אידיאל' הוא ביטוי של יוזמה, של דרך פעולה מסוימת או של חזון מסוים, באמצעותו או אליו אנו מבקשים לכוון ולהעלות את המציאות. ה'ערך', לעומת זאת, הוא המניע הנפשי, כח-הרצון המוסרי-רוחני היסודי שדוחף אל המגמות החיוביות השונות. מתוך הבחנה זו נוצרות גם שתי שפות חינוכיות-עקרוניות שונות – שפה 'אידיאולוגית' ושפה 'ערכית' – אשר חלוקת ביניהן בעניין הרכיב המודגש בציר רצון-מעשה, 'ערך'-'אידיאל'.

הגישה הערכית מדגישה פחות את ההסכמה על המעשה הנכון, או על תיאור המציאות הרצויה לפרטיה, ועוסקת יותר בעצם הרצון החיובי, בעצם המחויבות לערכים כמו יושר, חסד וסולידריות. החינוך שלה ממוקד בהכרעה הפנימית של האדם להיות מונע מכח רצונות גבוהים ומוסריים ומכח המחויבות כלפיהם. היכולת של השפה הערכית לכונן פעלתנות רבת-להט, תלויה לא רק בהפנמה עמוקה של הערכים בהם האדם מאמין, אלא גם בהפנמה של ערך הפעלתנות כערך בפני עצמו, הן מצד חשיבות ההורדה למעשה של הערכים העקרוניים, והן מצד דמות האדם השלם בתור כזה הנאבק עם הרע ומתמודד ומעצב את המציאות שסביבו. באמצעות שפה זו, האדם מצליח למצוא את האיזון בין אי נתינת אמון מוגזם בכל מיני דוגמות ובמעשים ספציפיים אשר אינם מצדיקים בכנות וודאות טוטאלית, לבין הזהירות משקיעה באגוצנטריות נוחה ובעצלות המתכסה באצטלה ספקנית. על גבי השפה הערכית בנויה השפה האמונית, אשר יונקת את המוטיבציה שלה כולה ממקור אחד שנקרא רצון ה'. האדם המאמין פונה אל העולם מתוך פנייתו אל הא-להים ובקשתו, ובכך הוא מוצא את עצמו הן מחוסן יותר מפני הספקנות המשביתת-רצון, הן מאוזן מבחינת הדילמה האגוצנטרית-אלתרואיסטית, והן רגיש יותר לקריטיות של כל מעשה ורגע. ומעל הכל, הוא פועל בעולם העשייה הקשה, הפגום והתובעני לא מתוך תחושת עול בלבד, אלא מתוך חוויה של אהבה, דבקות וסיפוק – "כי כבר רצה הא-להים את מעשיך".